

«جرم وهمی» در مقایسه با مفاهیم مشابه

دکتر محمدجواد فتحی*

حامد ره‌دارپور**

فرشاد چنگایی***

چکیده

هنگامی که شخصی با قصد نقض قوانین جزایی مرتکب عملیات مادی شده و حتی آن را به پایان رسانده ولی نهایتاً به علت غیرمجرمانه بودن مقصود فاعل، عملیات او وصف جزایی نیافته و نتیجه مجرمانه محقق نگردد، جرم وهمی به وجود می‌آید. این وضعیت که در کتب حقوق کیفری به ندرت مورد اشاره قرار گرفته، بلحاظ شباهت با برخی دیگر از عناوین و مفاهیم فقهی و حقوقی، در بسیاری از موارد عملاً با آنها خلط می‌شود. غیر مجرمانه بودن جرم وهمی و عدم قابلیت اعمال واکنش کیفری نسبت به آن، در مقابل ماهیت کیفری و لاقابل قابلیت جرم انگاری مفاهیم مشابه با این وضعیت، تفکیک آنها را از یکدیگر ضروری می‌سازد. در مقاله حاضر پس از تبیین شرایط تحقق جرم وهمی و اثبات ماهیت غیر کیفری آن، این وضعیت از مفاهیم مشابه (تجری، جرم محال و اشتباه) تفکیک شده است.

کلید واژگان

جرم وهمی، جرائم ناتمام، تجری، جرم محال، اشتباه.

* استادیار دانشگاه تهران (پریس قم).

** کارشناس ارشد حقوق جزا و جرم‌شناسی از دانشگاه تهران (پردیس قم).

*** کارشناس ارشد حقوق جزا و جرم‌شناسی از دانشگاه اصفهان.

مقدمه

کسی که در پی نقض قوانین کیفری برمی آید از زمانی که اولین جرقه‌های ارتکاب جرم در ذهن او زده می‌شود تا هنگامی که جرم را با تمام ارکان لازمه مرتکب می‌شود می‌بایست مسیر مجرمانه را بیماید. در طی این پروسه جزایی، مراحل مادی بیش از همه حائز اهمیت است زیرا، مراحل ابتدایی که شامل حالت‌های نفسانی و قصد مجرمانه است تقریباً در تمامی کشورها، از مجازات معاف شده است^۱ چه، علاوه بر تمام ایراداتی که نسبت به مجازات قصد مجرمانه صرف وجود دارد، این واقعیت را باید مد نظر قرار داد که آنچه شخص با قصد و عمد انجام می‌دهد بسته به آن چیزی است که عملاً رخ می‌دهد^۲ و این امر اهمیت نتیجه جرم و آنچه حاصل قصد و سایر اعمال مادی مرتکب بوده را به خوبی نشان می‌دهد. در صورتی که مرتکب از انجام کامل نتیجه جرم بازمانده ولی علاوه بر داشتن قصد، داخل در عملیات مادی شده باشد مسئله جرائم ناتمام مطرح می‌گردد که شامل شروع به جرم، جرم عقیم و جرم محال شده و علاوه بر این‌ها در سیستم کامن لا، تبانی و تحریک را هم دربرمی‌گیرد^۳. نقطه اشتراک تمام جرائم ناتمام که در نظام حقوقی نوشته تنها شامل شروع به جرم، جرم عقیم و جرم محال می‌شود، داشتن قصد ارتکاب جرم، انجام عملیات مادی و نهایتاً بی نتیجه ماندن آن است^۴. از میان اشکال سه گانه جرائم ناتمام، جرم محال در نوشته حاضر دارای اهمیتی مضاعف است زیرا، در این حالت علاوه بر وجود

1. Chawla, Moinca; Criminal Attempt and Punishment; New Delhi, Deep and Deep publications PVT.LTD, 2006,p.24.

2. Yaffe, Gideon; Attempts; In The Philosophy of Action and the Criminal Law, New York: Oxford University Press,2010.p.166.

3. Schubert, Frank; Criminal Law; the basics, Los Angeles: Roxbury publishing company, 2004.p.171.

۴. محمد، باهری؛ تقریرات حقوق جزای عمومی، چاپ اول، تهران، انتشارات رهام، ۱۳۸۱، ص ۱۷۱-۱۷۲.

ارکان تحقق جرم ناتمام، عنصر غیرممکن بودن یا عدم امکان تحقق نتیجه نیز وجود دارد و این بسیار شبیه وضعیتی است که عمل ارتكابی، به ظاهر دارای تمام این ارکان بوده و مرتکب در این وضعیت که از آن به عنوان جرم وهمی^۵ یاد می‌شود همانند مرتکب جرم محال دارای قصد ارتكاب جرم بوده و در این راستا عملیاتی مادی نیز انجام داده و حتی آن را به پایان می‌برد و در نهایت نیز امکان تحقق نتیجه مجرمانه وجود ندارد. حقوق دانانی که جرم وهمی را ملحوظ نظر قرار داده‌اند، در تفاوت این قسم از جرائم بی نتیجه از سایر وضعیت‌های نزدیک، از کنار مسئله جرم وهمی یا موهوم یا ظنی بسادگی گذشته و آن را مستقلاً مورد بررسی قرار نداده‌اند که این امر عملاً موجب خلط موضوع جرم وهمی با سایر جرائم ناتمام گردیده است. جرم وهمی از سوی دیگر با عنوان تجری در فقه نیز شباهت بسیاری دارد که بعضاً تمایز مصداقی آنها را با اشکال مواجه می‌سازد. مقاله حاضر جهت حل این مشکلات در پی پاسخ به این سؤالات اساسی است که اولاً ماهیت جرم وهمی چیست و ثانیاً چه تفاوتی با سایر مفاهیم مشابه دارد؟ بر این اساس در مقاله حاضر پس از بررسی مفهوم جرم وهمی و ماهیت آن سعی شده ملاکی برای تفکیک آن از مفاهیم مشابه ارائه گردد.

الف) شناسایی جرم وهمی

شناخت جرم وهمی و تشخیص دقیق آن از سایر اعمال و جرائم مشابه، مستلزم فهم ماهیت آن است. ذیلاً جهت تحلیل ماهیت جرم وهمی، ابتدا مفهوم و شرایط تحقق آن را از نظر گذرانده و سپس قابلیت جرم انگاری و واکنش نسبت به جرم وهمی را بررسی می‌کنیم.

۵. منظور از به کار بردن لفظ "جرم" برای این مفهوم، لزوماً جرم به معنای خاص قانونی نیست بلکه توجه ما به همان مفهوم اصطلاحی آن معطوف است.

۱. جایگاه و تعریف جرم وهمی

در بررسی هر یک از مفاهیم حقوق جزای عمومی می‌توان بلافاصله به متون قانونی مراجعه نموده و در شناسایی آن از قوانین کیفری سود جست. ولی یقیناً تحلیل مفاهیم حقوقی با این سبک و سیاق بر مدار اصول علمی استوار نیست زیرا، اولاً از یک طرف، قانون از منابع حقوق است و نه مبنای آن تا آنگاه بتوان بر اساس آن، ماهیت یک مفهوم حقوقی را که هنوز لباس قانون بر تن نکرده را رد نمود؛ و از سوی دیگر قانون صرفاً یکی از منابع حقوق است و نه تمام آن، لذا نمی‌تواند مستند چنین اظهار نظری قرار گیرد؛ ثانیاً بسیاری از مسائل حقوق جزای عمومی که وضعیتی مبنایی نسبت به موضوعات حقوق جزای اختصاصی و مندرجات قانونی دارد، صرفاً جنبه نظری داشته و در متون قانونی تبلور نیافته‌اند ولی مسلماً به‌عنوان راهنمای مقنن همواره مورد تحلیل و بررسی علمی قرار گرفته‌اند.

بحث از جرم وهمی بیشتر در میان نویسندگان حقوقی سیستم کامن لا متداول بوده و در قوانین کیفری ما به آن اشاره‌ای نشده است. شاید بتوان علت این امر را در این واقعیت جست و جو نمود که اولاً: جرم وهمی به جرائم ناتمام شباهت زیادی دارد و ثانیاً: سیستم حقوقی کامن لا بیش از سایر سیستم‌های حقوقی به مسئله شروع به جرم^۶ وارد شده^۷ و این عنوان را به‌صورت گسترده مورد مذاقه قرار داده است بنحوی که تمام گونه‌های جرائم ناتمام به‌جز تحریک و تبانی را شامل می‌شود.^۸ آنچه که ابتدا از عنوان Attempt در سیستم کامن لا برمی‌آید ظاهراً فقط بر شروع به جرم تطبیق می‌کند ولی با مطالعه آثار مرتبط در

6. Attempt.

7. see: chawla, op.cit, 2006, p.24.

8. Ashworth, Andrew; Defining Criminal Offences without Harm; in: Essays in honour of J. C. Smith, London: Butterworths, 1987, p.10 .

این خصوص متوجه می‌شویم که جرم محال، جرم عقیم و بعضاً جرم وهمی را نیز در بر می‌گیرد. با این که در این سیستم حقوقی نیز جرم وهمی چندان جایگاه رسمی و مشخصی ندارد و صرفاً برای تشخیص بهتر جرم محال از آن بحث شده، ولی با این حال با رجوع به برخی از منابع که در صدد تعریف شروع به جرم بوده‌اند می‌توان به مفهوم جرم وهمی و مثال‌های آن برخورد نمود.^۹

در حقوق جزای ایران معدود نویسندگانی به جرم وهمی اشاره نموده و آن را عملی دانسته‌اند که "در حقیقت مشروع و قانونی است ولی فاعل با اعتقاد و تصور اینکه عمل جرم است، آن را انجام می‌دهد... مثلاً می‌دانیم که نماز نخواندن طبق مقررات قانونی، جرم نیست. حال چنانچه کسی به تصور اینکه عمل جرم است و با این وجود از انجام این فریضه خودداری کند..." جرم وهمی به وجود آمده است.^{۱۰} بنابراین صرفاً آنچه باعث شده این عمل عنوان "جرم" وهمی به خود گیرد، توهمی بوده که فاعل از عمل خود داشته که بر آن اساس عمل خود را جرم پنداشته است. لذا جرم وهمی را جرمی تعریف کرده‌اند که در آن فاعل به اشتباه اعتقاد به این امر پیدا کرده که آنچه را انجام می‌دهد جرم است در حالی که واقعیت غیر از این می‌باشد.^{۱۱}

۲. شرایط تحقق جرم وهمی

با دقت در تعاریف و مثال‌های ابرازی از جرم وهمی می‌توان سه شرط اساسی برای

9. Elliott, Catherine & Quinn, Frances; Criminal Law; sixth Edition, Harlow Edinburg Gate: Longman, 2006, p.258.

۱۰. محمدعلی، معتمد؛ حقوق جزای عمومی، جلد اول، چاپ اول، تهران، انتشارات دانشگاه ملی، ۱۳۵۱،

ص ۲۶۹

11. Herring, Jonathan; Criminal Law; third edition, London: Palgrave, 2002, p.459.

تحقق آن منظور داشت که با جمع آنها جرم وهمی از لحاظ عملی ماهیتی علی حده می‌یابد. به عبارت دیگر سوای اینکه جرم وهمی از منظر جزایی قابلیت واکنش جزایی داشته یا نداشته باشد، برای اینکه از لحاظ فیزیکی و عملی محقق گردد و به این ترتیب بتوان آن را از اعمال دیگر بازشناخت، لازم است این شرایط را جداگانه بررسی نمود:

شرط اول و بسیار مهم برای تحقق جرم وهمی این است که فاعل قصد مجرمانه در انجام عمل خود را داشته باشد یعنی بخواهد از اعمال خود به نتیجه‌ای مجرمانه برسد. لحاظ این شرط به این معنا است که مرتکب جرم وهمی همیشه دارای قصد منجز مجرمانه است و لذا نمی‌توان برای رفع مسئولیت او به جهل یا حتی اشتباه استناد نمود. شرط دوم برای تحقق این جرم، این است که عمل مقصود فاعل برخلاف اعتقاد او، مطابق قوانین جزایی واجد عنوان کیفری نبوده و لذا جرم نباشد. بنابراین در جرم وهمی مرتکب به توهم انجام جرم و برای جامه عمل پوشاندن به این هدف، مرتکب اعمالی می‌شود که به هیچ وجه جرم نمی‌باشد.^{۱۲} در مثالی که پیش‌تر آمد این شرط به خوبی نشان داده شد زیرا، وقتی که کسی به منظور مخالفت با اوامر قانون‌گذار کیفری (و نه لزوماً شارع مقدس) ترک نماز می‌کند، مسلماً ترک فعل جزایی نکرده است. همچنین در مثالی دیگر می‌توان شخصی را تصور نمود که با اعتقاد به اینکه وارد کردن پول به کشور نوعی قاچاق محسوب می‌شود مبادرت به انجام چنین عملی می‌کند، در حالی که ورود پول به کشور جرم نباشد.^{۱۳} این شرط بایستی به عنوان شرط اساسی تحقق جرم وهمی یاد کرد زیرا، با لحاظ آن به خوبی می‌توان این عنوان را از سایر مفاهیم مشابه تفکیک نمود.

12. Heaton Russell L.L.B; Criminal Law; New York: Oxford university press, 2004, p.411.

13. Ashworth, Andrew; Principles of Criminal Law; New York: Oxford university press, 1991, p.406.

شرط دیگر تحقق این جرم، انطباق مادی مقصود با واقع است یا به بیان دیگر، تحقق "عملی"^{۱۴} مقصود فاعل است. به این معنا که آنچه فاعل به آن دست یازیده و خواسته است تا در عمل و به صورت فیزیکی انجام گردد، به همان طریق و با همان کیفیت و کمیت رخ می‌دهد. بنابراین طبق نظام کیفری انگلستان هرگاه مردی در انگلستان با این باور که انجام زنا محصنه با رضایت زن جرم است، مرتکب این عمل شود، جرمی تحقق نیافته است.^{۱۵} هرچند آنچه مقصود عملی فاعل بوده به تمامه رخ داده و در اثنای انجام عمل مرتکب با هیچ مانعی برخورد نکرده و یا خودش در ادامه کار منصرف نشده است. بنابراین برخلاف آنچه که از جمع میان شرط اول و دوم بر می‌آید (که بر آن اساس بایستی میان خواست مجرمانه فاعل و آنچه که در این خصوص رخ داده انطباقی وجود نداشته باشد)، باید از لحاظ عملی آنچه را که فاعل خواسته است، به همان نحو اتفاق بیفتد. لحاظ این شرط به‌خوبی می‌تواند ملاک و ممیزی برای تشخیص جرم وهمی از شروع به جرم و جرم عقیم باشد.^{۱۷}

۳. ماهیت کیفری جرم وهمی

پس از شناختن شرایط تحقق عملی جرم وهمی که نهایتاً به فهم خاص این رفتار

14. Actual.

15. توضیح اینکه رکن اساسی تحقق rape در common law، عدم رضایت طرف مقابل است.

16. Herring, Jonathan, op.cit, 2002, p.459.

17. زیرا، در شروع به جرم برخلاف جرم وهمی، عملیات مادی تا انتها انجام نشده و به واسطه مانعی متوقف می‌گردد و در مورد جرم عقیم نیز، با وجود طی مسیر عملیات مادی جرم تا پایان، برخلاف جرم وهمی، این اعمال به همان نحو و کیفیت که فاعل قصد نموده عملاً محقق نشده است. وضوح تفاوت جرم وهمی با هر یک از دو مفهوم اخیر موجب شده تا در بخش مربوط به تمیز جرم وهمی از مفاهیم مشابه، عنوانی به تمایز جرم وهمی از شروع به جرم و جرم عقیم اختصاص داده نشود، هم‌چنانکه در عمل نیز با یکدیگر مشتبه نشده‌اند.

می‌انجامد، باید بررسی نمود که آیا چنین رفتاری را می‌توان در خور عنوان جزایی دانست، یا به عبارت دیگر آیا جرم وهمی قابلیت جرم انگاری و اعمال مجازات را دارد تا آنگاه بتوان با اطمینان عنوان "جرم" وهمی را برای آن برگزید؟

مهم‌ترین و اولین قدم برای پاسخ به این سؤال که یک رفتار خاص دارای چه نوع ماهیت کیفری است، رجوع به متن قانون کیفری می‌باشد و در صورتی که یک رفتار خاص مطابق قوانین موضوعه قابل مجازات باشد بی تردید می‌توان آن رفتار را در زمره موضوعات کیفری دانست. با رجوع به قوانین جزایی متوجه می‌شویم که مقنن ایرانی در هیچ دوره قانون‌گذاری جرم وهمی را مورد توجه قرار نداده و لذا از لحاظ قانونی این عنوان، فاقد وصف مجرمانه است و به همین دلیل که عنصر قانونی در این اعمال مفقود است، مرتکبان آنها را قابل مجازات نمی‌دانند.^{۱۸} همین وضعیت در کشورهای دیگر نیز حاکم است و قانون‌گذاران کیفری آنها نیز هیچ مسئولیتی را برای مرتکبان این اعمال در نظر نمی‌گیرند.^{۱۹} بنابراین مطابق قواعد کامن لا هرگاه مردی به قصد ارتکاب جرم، رابطه جنسی مبتنی بر رضایت با زنی ۱۷ ساله برقرار نماید به تصور اینکه سن رضایت ۱۸ سال است حال آنکه در واقع این معیار، زیر ۱۶ سال باشد، هر چند جرم وهمی rape واقع شده است ولی مرتکب به هیچ وجه قابل مجازات نیست.^{۲۰}

حال، با توجه به عدم جرم انگاری جرم وهمی از نقطه نظر قانونی، باید دانست فارغ از این منظر و از لحاظ قواعد حقوق جزا آیا می‌توان جرم وهمی را قابل مجازات و حائز وصف جزایی دانست یا خیر؟ در بادی امر به نظر می‌رسد مرتکب جرم وهمی مانند

۱۸. محمد علی، معتمد؛ همان، ص ۲۷۰.

19. Fletcher, George, P. Basic Concepts of Criminal Law; New York: Oxford, 1998, p.181.

20. Ibid, p. 180.

مرتکب شروع به جرم و با همان کیفیت از نظر قبح فاعلی قابل سرزنش می‌باشد و به اصطلاح جرم شناسان دارای حالت خطرناک است^{۲۱}، زیرا، کسی که با قصد منجر مجرمانه در پی انجام عملی است که به تصور خود، دارای عنوان جزایی است بدون تردید همانند شروع کننده به جرم، برخلاف یک شهروند آگاه که از شرایط و اوضاع و احوال خطرناکی او و تهدید کننده هراسناک است عمل نموده^{۲۲} که این امر به وضوح دلالت بر خطرناکی او دارد و لذا می‌توان همانند شروع به جرم نسبت به چنین شخصی موضع جزایی اتخاذ نمود^{۲۳}. با این حال پذیرش این نظر خالی از اشکال نیست زیرا، اولاً: علی‌رغم اینکه چنین شخصی از نظر عرفی ممکن است فردی خطرناک تلقی شود ولی آنچه که در جرم شناسی در واکنش نسبت به چنین فردی مورد استفاده قرار می‌گیرد حالتی است که صرفاً پس از آزمایشات دقیق بالینی یا آماری احراز می‌گردد که باید به صورت موردی و فردی مورد ارزیابی و تحلیل قرار گیرد^{۲۴}؛ ثانیاً: در صورت احراز حالت خطرناک نیز نمی‌توان به لزوم جرم انگاری اعتقاد پیدا نمود زیرا، علاوه بر اینکه در حقوق ایران، جرم عملی دانسته شده که فقط واکنش مجازات را در پی داشته باشد (ماده ۲ ق.م.ا)، اصولاً در حقوق کیفری،

۲۱. مهدی، کی‌نیا؛ مبانی جرم شناسی، جلد اول، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۳، ص ۲۰.

22. Western, P: "Impossible Attempt: A Speculative Thesis"; in: Ohio State Criminal Law Journal, V. 5, pp.523-565, 2008, p. 558.

۲۳. همان‌طور که می‌دانیم موضع حقوق جزای ایران نسبت به شروع به جرم که در ماده ۴۱ قانون مجازات اسلامی تبلور یافته، چندان صریح و دقیق نیست. البته در لایحه مجازات اسلامی اخیرالتصویب، با عطف به ماده ۲۰ قانون مجازات عمومی سال ۵۲، از مسئله شروع به جرم تا حدود زیادی ابهام زدایی شده است. (نگاه کنید به. حامد، رهدارپور؛ فرشاد، چنگایی؛ "بررسی شروع به جرم، جرم عقیم و جرم محال در لایحه مجازات اسلامی با نگاهی به سیر قانونگذاری؛ پژوهش‌نامه حقوقی دانشگاه گیلان، سال دوم، ش اول، صص ۷۴-۵۹، بهار ۱۳۹۰، صص ۶۶-۶۱).

24. Franck, Pinard & Pagani, Linda; Clinical Assessment of Dang a rousness; Published by the press syndicate of the University of Cambridge, U: K. 2001, p.71

افراد به خاطر آنچه که کرده‌اند مجازات می‌شوند؛ ثالثاً؛ هرگاه نسبت به حالت خطرناک هم واکنشی حتی از نوع اقدامات تأمینی اتخاذ می‌گردد، بایستی فرع بر تحقق جرم باشد یعنی فقط نسبت به "مجرمان" خطرناک اقدام تأمینی اعمال می‌گردد و نه هر فردی که در مظان ارتکاب جرم در آینده باشد (ماده ۱ اقدامات تأمینی). بنابراین از آنجایی که این نوع از جرائم عملاً به هیچ عنوان تهدیدی علیه منفعت عمومی محسوب نمی‌شوند^{۲۵}، نمی‌توان برای آن به صورت علی‌حده واکنش کیفری و حتی تأمینی اتخاذ نمود.

۴. جرم انگاری در قالب مفاهیم دیگر

پس از آنکه دانستیم نمی‌توان جرم وهمی را به عنوان موضوع خاص و جداگانه حائز وصف کیفری دانست، این سؤال مطرح می‌گردد که آیا ممکن است این عمل در قالب مفاهیم دیگر و ضمن عناوین جزایی دیگری قرار گرفته و به این ترتیب به صورت غیر مستقیم مشمول قواعد حقوق کیفری قرار گیرد یا خیر؟ برای این منظور باید جرم وهمی را با عناوین جزایی دیگری که رابطه نزدیکی با این مفهوم دارند مقایسه نمود تا در صورتی که جرم وهمی دارای همه شرایط لازمه تحقق آن عناوین باشد، بتوان آن را مشمول همان احکام و آثار قرار داد. بحث شمول جرمی نسبت به جرم دیگر و یا تفکیک آنها از یکدیگر، در حقوق کامن لا در خصوص بسیاری از جرائم مطرح می‌باشد^{۲۶}. به نظر می‌رسد بتوان امکان مجازات جرم وهمی را تحت عنوان شروع به جرم^{۲۷}، بررسی نمود همچنانکه

25. Fletcher, George, op.cit,p. 181.

26. Simester, A. P; Sullivan, G. R; On The Nature and Rationale of Property Offences; in: Defining Crimes, Essays on the Special Part of the Criminal Law, New York: Oxford University Press, 2005,p.188

۲۷. بدیهی است که منظور ما در اینجا از بررسی جرم وهمی تحت عنوان شروع به جرم (Attempt)، دانستن احتمال و یا امکان "عملی" جرم انگاری جرم وهمی تحت این عنوان، فارغ از تفاوت ماهیتی آنها است؛

جرم محال نیز که مفهومی بسیار نزدیک به جرم وهمی است، در حقوق انگلستان و فرانسه تحت عنوان شروع به جرم تئوریزه می‌گردد.^{۲۸-۲۹} البته همچنانکه در صفحات آتی جرم وهمی را در مواجهه با تجری بررسی نموده و تفاوت آنها را خواهیم گفت، جرم وهمی را می‌توان از همین جهت با تجری در حقوق اسلام هم مقایسه نمود، ولی از آنجا که تجری به‌صورت خاص دارای وصف کیفری قانونی نشده است، بهتر است که در اینجا تنها شمول شروع به جرم را بر جرم وهمی بررسی نماییم.

به نظر می‌رسد از آنجا که جرم وهمی رکن رکن تحقق شروع به جرم را دارا نیست، امکان جرم انگاری و مجازات تحت این عنوان وجود ندارد. شروع به جرم از نظر رکن مادی بیش از هر چیز به ورود در عملیات اجرایی یا تحقق شروع به اجرا نیاز دارد و انجام شروع به اجرا نیز همواره با انجام اعمالی بیش از عملیات مقدماتی توجیه گردیده است.^{۳۰} حال آنکه در جرم وهمی حتی عملیات مقدماتی جرم نیز آغاز نشده است تا بتوان از تحقق شروع به اجرا سخن گفت. بدیهی است که برای تحقق عملیات اجرایی هر جرم، در وهله اول نیاز به وجود جرم مقصود است و در صورتی که جرمی در عالم خارج وجود

← یعنی فهمیدن این نکته که آیا جرم وهمی با وجود تفاوت ماهیتی با شروع به جرم، ممکن است عملاً تحت این عنوان مجازات گردد یا خیر؟ والا پیش از این در بخش امکان جرم انگاری علی‌حده جرم وهمی، تفاوت ماهوی میان جرم وهمی و شروع به جرم و جرم عقیم (در زیرنویس) از نظر گذشت.

28. Bell, John & Boyron, Sophie & Whittaker, Simon; Principles of French law; New York: Oxford University press, 1998, p.223-224.

29. Turner, J.W.C; The Modern Approach to Criminal Law; London: university of Cambridge, 1948, p.285-291.

30. Clarkson, C.M.V." Attempt: The Conduct Requirement"; in: Oxford journal of Legal studies, vol.29, No.1, pp.25-41, 2009, p.41.

31. Schubert, Frank; Criminal Law; the basics, Los Angeles: Roxbury publishing company, 2004, p. 176 .

نداشته باشد نمی‌توان برای آن، عملیات مقدماتی و یا شروع به اجرایی تصور نمود. در "جرم" وهمی نیز که فاعل قصد انجام عملی غیرمجرمانه را نموده است^{۳۳} اساساً "جرمی" وجود ندارد تا انجام عملیات اجرایی امکان‌پذیر باشد. به عبارت دیگر وقتی جرمی وجود ندارد شروعی نیز متصور نیست و صرفاً یک جرم خیالی یا موهوم رخ داده است.^{۳۴} عدم ورود به عملیات اجرایی یا عدم تحقق شروع به اجرا در جرم وهمی، آن دسته از حقوق‌دانان سیستم کامن لا را که به این وضعیت بعضاً در برخی مثال‌ها اشاره نموده‌اند، بر آن داشته تا جرم وهمی را شایسته عنوان شروع به جرم ندانند و در این خصوص میان آنان نظر مخالفی یافت نمی‌شود.^{۳۵ ۳۶}

ب) تمییز جرم وهمی از مفاهیم مشابه

هرچند با بررسی مفهوم جرم وهمی، شرایط تحقق و ماهیت آن از نظر گذشت و مشخص گردید که نمی‌توان جرم وهمی را قابل مجازات دانست و لذا به‌عنوان یکی از موضوعات قوانین کیفری نمی‌تواند مد نظر قرار گیرد. با این حال مانند بسیاری از مفاهیمی که قانون‌گذاران کشورهای مختلف آنها را سزاوار عکس العمل قهری اجتماعی نمی‌دانند، در حقوق کیفری جای بررسی دارد. از این موارد می‌توان به محال ذاتی اشاره کرد که برخی حقوق‌دانان علی‌رغم اینکه قوانین کیفری، به این عمل وقعی نهاده است، آن را مورد بررسی و تحلیل قرار می‌دهند^{۳۶} حداقل فایده بررسی چنین مفاهیمی این است که با تحلیل

32. Heaton Russell L.L.B.; op.cit, 2004, p. 411.

33. Ashworth, Andrew, op.cit,p.406.

34. Gardner, Thomas .J. & Anderson, Terry .M. Criminal Law; Ninth edition, Belmont: Thomson, 2006,p.76 .

35. Herring, Jonathan, op.cit, 2002 ,p.459.

36. Western, P , op.cit, 2008,p. 558.

آنها می‌توان موضوعات و عناوین کیفری را که عنواناً یا مفهوماً به آنها شباهت دارند بهتر شناخته و به این ترتیب آنها را از یکدیگر تمیز داده و منقح ساخت تا به این وسیله مانع از خلط عملی و نظری مفاهیم غیرکیفری با عناوین کیفری شویم. در زیر چند مفهوم نزدیک به جرم وهمی، با این عنوان مقایسه می‌گردد.

۱. مقایسه جرم وهمی با تجری

علی‌رغم عدم جرم انگاری خاص تجری در متون جزایی، بر روی مفهوم تجری در حقوق اسلام حساسیت فراوان بوده و سالها است که بحث در خصوص چگونگی آن در آثار فقهی و بالخصوص در کتب اصولی تجلی نموده است^{۳۷}، با توجه به علاقه قانون‌گذار کیفری ایران به متابعت از حقوق کیفری اسلام، تفکیک و یا تطبیق این مفهوم با جرم وهمی حائز اهمیت است. این مهم زمانی جایگاه ویژه‌ای به‌خود می‌گیرد که به اختلاف نظر فقها و اصولین در این باره واقف شویم زیرا، در عقوبت دنیوی تجری و یا صرفاً مجازات اخروی (فارغ از عقوبت دنیوی)، اختلاف نظر وجود دارد و این امر مدت‌ها است که دو گرایش متعارض را نسبت به تجری ایجاد نموده است؛ دسته‌ای به عقاب دنیوی اعتقاد دارند و کثیری دیگر نیز مخالف این عقیده‌اند و صرفاً قائل به عقوبت اخروی می‌باشد^{۳۸} با اینکه بسیاری از فقها با این استدلال که پذیرش قبح فاعلی در تجری، ملازمه‌ای با استحقاق عقوبت دنیوی متجری ندارد^{۳۹} و اعمال مجازات را نسبت به متجری نمی‌پذیرند^{۴۰} در مقابل

۳۷. محمدجعفر، جعفری لنگرودی؛ ترمینولوژی حقوق؛ چاپ هفدهم، تهران: گنج دانش، ۱۳۸۶، ص ۱۳۹.

۱۴۰

۳۸. خلیل، قله‌ای خوئی؛ علم اصول در فقه و قوانین موضوعه، چاپ پنجم، تهران: سمت، ۱۳۸۷، ص ۱۳۶

۳۹. سید ابوالقاسم، خویی؛ محاضرات فی اصول الفقه، تقریر محمد اسحاق فیاض الجزء الثانی، قم، دارالهادی المطبوعات، ۱۴۱۰ هـ، ص ۴۲۹.

۴۰. شیخ مرتضی، أنصاری؛ فرائد الاصول، الجزء الاول، بیروت، منشورات مؤسسه الاعلیی

برخی دیگر با ارائه استدلالات مفصل قائل به مجازات می‌باشند^{۴۱}،^{۴۲} از دیگر سو، تجری چندان نیز در متون کیفری ما ناآشنا نیست به نحوی که این عنوان بعضاً در قانون مجازات اسلامی بدون اینکه مستقیماً مورد حکم مقنن باشد، مورد اشاره قرار گرفته است (برای مثال نگاه کنید به: ماده ۲۰۸ و ۶۱۲ ق.م.ا). علاوه بر این، اصل ۱۶۷ قانون اساسی و نیز ماده ۲۱۴ قانون آئین دادرسی کیفری بر تأثیر از برداشت فقها در امکان کیفر برای عنوان تجری تأکید دارد. تجری در لغت در معنای جرأت کردن، دلیری کردن و گستاخی به کار رفته است^{۴۳} و در اصطلاح آن را مخالفت با حجت شرعی دانسته‌اند، وقتی که با واقع مصادف نگردد^{۴۴}. اداره حقوقی قوه قضائیه در نظریه شماره ۷/۵۱۹-۷۹/۸/۵ چنین اظهار می‌دارد: "تجری در لغت به معنای گستاخی و هجوم بردن است و از نظر اصطلاحی حالتی است که برای افراد به‌خاطر عوامل بیرونی از قبیل اجرا نشدن قانون و عدم توجه جدی به جرائم مهم و یا ضعف قانون و مجریان یا مسائل مشابه در افراد به‌وجود می‌آید به گونه‌ای که مجرم در ارتکاب جرم جرأت پیدا کند. تجری حالت دلوپسی و دلهره مجریان قانون را نشان می‌دهد"^{۴۵}. با دقت در معانی لغوی و اصطلاحی تجری اعم از مخالفت با تکلیف از یک سو و جرأت پیدا کردن و گستاخی از سوی دیگر، می‌توان این تعریف را کامل دانست که

المطبوعات، ۱۹۹۱م، ۱۴۱۱هـ، ص ۶۳.

۴۱. شیخ محمد کاظم، آخوند خراسانی؛ کفایه الاصول، تحقیق و تعلیق، شیخ عباس زارعی سبزواری، الجزء الثاني، الطبعة الثانية، قم: مؤسسة النشر الاسلامی، ۱۴۲۷، ص ۲۳۶-۲۴۴.

۴۲. محمد باقر، صدر؛ دروس فی علم الاصول، الجزء الثاني، قم: موسسه مجمع الفکر الاسلامی، ۱۹۹۲م، ۱۴۱۲هـ ص ۴۴.

۴۳. حسن، عمید؛ فرهنگ فارسی عمید، چاپ هجدهم، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۲، ص ۳۰۲.

۴۴. میرزا علی، مشکینی؛ اصطلاحات الاصول و معظم ابحاثها، الطبعة السادسة، قم، نشر الهادی، ۱۴۱۶، ص ۹۴.

۴۵. ایرج، گلدوزیان؛ محشای قانون مجازات اسلامی، چاپ ششم، تهران، مجد، ۱۳۸۴، ص ۱۲۱.

"تجری قصد مخالفت با امر مولی در صورت عدم مخالفت عملی رفتار با واقع است"^{۴۶}. حال در مقام مقایسه دو مفهوم جرم وهمی و تجری باید دانست میان آنها شباهت‌هایی وجود دارد که نخستین شباهت در رکن روانی این اعمال است. همان‌طور که بیان شد در جرم وهمی، مرتکب قصد منجز ارتکاب اعمال ممنوعه (به تصور خود) را داشته است. این وضعیت عیناً در تجری نیز وجود دارد و رکن اصلی تشکیل دهنده آن است به گونه‌ای که برخی فقها بر همین اساس تجری را نوعی عصیان محسوب نموده و با این استدلال، کسی را که یقین به حرمت عملی دارد و برخلاف یقین خود مرتکب آن عمل حرام می‌شود، عاصی می‌دانند، حتی اگر بعداً معلوم شود عمل یاد شده حرام نبوده و او به اشتباه آن را حرام می‌دانسته است.^{۴۷} شباهت دیگر میان جرم وهمی و تجری در رکن مادی است؛ به این ترتیب که اولاً: در هر دوی آنها مرتکب علاوه بر قصد مجرمانه، به عملیات مادی دست می‌یازد و ثانیاً: و مهم‌تر آنکه در هر دوی آنها، عنصر نتیجه مجرمانه مفقود است و عملیات مادی مرتکب بدون نتیجه باقی می‌ماند.

علی‌رغم این شباهت‌ها، در علت عدم تحقق نتیجه و نیز در وجود عنصر قانونی، میان جرم وهمی و تجری تفاوت وجود دارد. همان‌طور که گفتیم شرط تحقق جرم وهمی این است که مقصود مورد نظر فاعل عنوان جزایی نداشته باشد یعنی با وجود اینکه عمل مورد نظر عیناً و با همان کیفیت قصد شده انجام می‌یابد، ولی به دلیل اینکه عمل مذکور فاقد وصف جزایی است، جرم موهومی رخ داده است. به این ترتیب کسی که بدون اطلاع از مقررات حقوق اسلام و به قصد ارتکاب تجاوز به عنف، با همسر خود بدون رضایت او

۴۶. میرزاعلی، مشکینی؛ همان، ص ۹۵.

۴۷. جلال‌الدین، قیاسی؛ عادل، ساریخانی؛ قدرت‌الله، خسروشاهی؛ مطالعه تطبیقی حقوق جزای عمومی (اسلام و حقوق موضوعه)؛ جلد دوم (ارکان جرم)، چاپ اول، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۸، ص ۱۵۰.

نزدیکی کند مرتکب جرم وهمی زنای به عنف شده است^{۴۸}. با این حال تجری ناظر به مواردی است که اصل عمل مورد نظر فاعل، ممنوع بوده است و فقط به این دلیل که آن مقصود، با همان کیفیت و کمیت ارتکاب نمی‌یابد مرتکب، متجری شناخته می‌شود. مثال مبرز تجری مؤید همین مقصود است چه، شخصی که یقین دارد مایعی خمر است و با علم به حرمت خوردن خمر عمداً آن را بنوشد، ولی پس از خوردن معلوم شود مایع مورد نظر خمر نبوده مرتکب تجری شده است^{۴۹} حال آنکه این عمل را نمی‌توان جرم وهمی دانست زیرا، در اینجا مقصود فاعل در اصل ممنوعه بوده است زیرا، اساساً نوشیدن خمر ممنوع و حرام است و در این مورد فقط به این دلیل که عملاً شرب خمر رخ نداده، تجری محقق گردیده، نه اینکه شرب خمر حرام نباشد در حالی که در جرم وهمی علت عدم تحقق نتیجه و انجام نشدن جرم مقصود فاعل، دقیقاً در این نکته خلاصه می‌شود که مقصود مورد نظر او فی الواقع جرم نیست، همچنانکه در مثال قبلی که برای جرم وهمی آوردیم، علت عدم تحقق زنای به عنف با همسر همین نکته است که این عمل در واقعیت امر جرم نیست نه اینکه در عمل به درستی انجام نشده باشد^{۵۰}. تفاوت قابل توجه دیگر میان جرم وهمی و تجری، به توصیف فاعل از عمل مقصودش برمی‌گردد. با این توضیح که در جرم وهمی آنچه که مقصود فاعل بوده است از نظر او لزوماً یک عنوان جزایی است در حالی که در تجری فاعل تصور می‌کند که در حال انجام حرام شرعی است که البته این حرمت ممکن

۴۸. برای اطلاع از موضع حقوق کامن لا در این خصوص نگاه کنید به:

Sexual offenses Act 1995, in: Glazebrook, 1996: 121; Scheb, 1999: 121; Herring, op.cit, 2002, p.166.

۴۹. قیاسی، ساریخانی و خسروشاهی؛ همان، ص ۱۴۹

۵۰. به همین دلیل باید میان اینکه مرد با علم و آگاهی به جوانب امر، با همسر خود با قصد تحقق جرم تجاوز به عنف نزدیکی کند، با حالتی که او با همسر خود به تصور اینکه بیگانه است به عنف مجامعت نماید، تفاوت قائل شد.

است در برخی مواقع به معنای ارتکاب جرم باشد ولی لزوماً همواره اینگونه نیست یعنی ممکن است عملی حرام بوده در حالی که جرم نباشد و بالعکس.^{۵۱} بنابراین با تأکید بر تفاوت اول، به نظر می‌رسد که برخلاف عقیده عده‌ای که تجری را به معنای جرم وهمی گرفته‌اند^{۵۲}، باید گفت رابطه میان این دو تباین است لذا هرگاه عمل شخص به علت غیر مجرمانه بودن، بی‌نتیجه بماند جرم وهمی صورت گرفته و اگر با شرایط لازمه محقق نشده باشد باید تحت عنوان تجری یا جرم محال مورد بررسی قرار گیرد.

۲. تفکیک جرم وهمی از جرم محال

محال بودن جرم یا جرم محال هنگامی است که فاعل با قصد ارتکاب جرم تمام کوشش خود را به کار برده و مسیر جرم را نیز تا آخر پیموده، لیکن از مساعی خود نتیجه‌ای به دست نیاورده است مانند کسی که به قصد قتل دیگری گردی را به تصور اینکه سم است در لیوان او می‌ریزد ولی بعداً معلوم می‌شود که این گرد کشنده نبوده و مؤثر واقع نشده است.^{۵۳} با اینکه جرم محال بالاخص در کامن لا به عنوان گونه‌ای از شروع به جرم تئوریزه می‌گردد^{۵۴ ۵۵} و در شروع به جرم نیز آنچه که مهم است آغاز جرم و در نهایت عدم

۵۱. برای دیدن تفاوت تحریم و تجریم نگاه کنید به: سید محمد، حسینی؛ سیاست جنایی، چاپ اول، تهران، سمت، ۱۳۷۳، ص ۱۲۹، ۱۵۶.

۵۲. صادق، باقری؛ قواعد فقه جزایی (بررسی تطبیقی قاعده تجری و جرم عقیم و محال)، چاپ اول، مشهد، انتشارات دانشگاه علوم اسلامی رضوی، ۱۳۸۳، ص ۷۹.

۵۳. محمد علی، اردبیلی؛ حقوق جزای عمومی، جلد دوم، چاپ ششم، تهران، میزان، ۱۳۸۲، ص ۲۲۶.

۵۴. با توجه به موضع ابهام آمیز حقوق جزای ایران نسبت به مقوله شروع به جرم در ماده ۴۱ قانون مجازات اسلامی، تبیین صریح و دقیق جرم محال انتظار نمی‌رود. با این وجود لایحه مجازات اسلامی با ارجاع به قانون مجازات عمومی سال ۱۳۵۲ و با پیروی از قوانین و نظام های حقوقی معنون دنیا، جرم محال را با واکنش کیفری مواجه ساخته است (نگاه کنید به: حامد، رهدارپور؛ بازاندیشی در جرم محال، پایان نامه کارشناسی ارشد حقوق جزا و جرم شناسی، دانشگاه تهران، پردیس قم، ۱۳۹۰، ص ۱۳۱-۱۳۰).

ارتکاب کامل جرم است^{۵۶}، ولی برای تمایز این عنوان از شروع به جرم و جرم عقیم بایستی در جرم محال به علت غیرممکن بودن تحقق جرم، نتیجه حاصل نگردد^{۵۷} و یا به علت فقدان موضوع و نیز ناکارایی وسیله، انجام جرم غیرممکن می گردد^{۵۸} و حال با توجه به اینکه برخی میان جرم وهمی و جرم محال قائل به تفکیک شده اند ولی باز هم علت عدم تحقق شروع به اجرا را در جرم وهمی مانند جرم محال در موضوع جرم و وسایل ارتکاب جرم جستجو نموده و لذا در عمل آنها را خلط کرده اند^{۵۹}. بنابراین بهتر است برای شناخت و تمیز آنها، جرم وهمی را با هر کدام از انواع جرم محال مقایسه نمود.

۲-۱. مقایسه جرم وهمی با محال موضوعی

برای مقایسه جرم وهمی با محال موضوعی ابتدا باید تعریف محال موضوعی و تمایز آن را از محال حکمی دانست. برای این منظور بر اساس تئوری گارو، "بایستی دو نوع عناصر تشکیل دهنده برای جرم قائل شویم: یکی عنصر اخلاقی که عبارت است از قصد و اراده و دوم عنصر قضایی که عبارت است از اوصاف قضایی مثلاً کسی اموال عمومی خود

55. Turner, J.W.C; , op.cit, 1948,p. 285-291.

56. Lafave, Wayne & Scott, Austin .W, JR; Substantive Criminal Law; sr, Paul, 1986,p.18.

۵۷. گاستون، استفانی و ژرژ و لواسور، برنارد؛ بولوک، حقوق جزای عمومی، ترجمه حسن دادیان، چاپ اول، تهران، انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی، ۱۳۷۷، ص ۳۲۹.

۵۸. عبدالقادر، عوده؛ التشریع الجنائی الاسلامی (مقارناً بالقانون الوضعی)، الجزء الاول، الطبعة الثانية عشر، بیروت، موسسه الرساله، ۱۹۹۳، م ۱۴۱۳ هـ، ص ۳۰۶.

59. Clarkson, C.M.V. and Keating, H .M. Criminal Law: text and material; Second Edition, London: sweet &Maxwell, 1990,p109.

۶۰. نگاه کنید به: حسن، فرهودی نیا؛ جرائم ناقص (بررسی تطبیقی)، چاپ اول، تبریز، انتشارات فروزش، ۱۳۸۱، ص ۱۵۴-۱۵۵.

را سرقت می‌کند یا مال او را بدون اطلاع و اجازه او می‌فروشد، ولی کشف می‌شود که قبل از ارتکاب این جرم، عموی او مرده و این اموال خود به‌خود تعلق به مرتکب پیدا کرده است درحالی‌که او نمی‌دانست. پس عنصر اخلاقی یعنی اراده ارتکاب جرم و اقدامات اجرایی به‌وجود آمده اما عنصر قانونی یا اوصاف قضایی که در سرقت تعلق داشتن مال به‌غیر است به‌وجود نیامده است.^{۶۱} بنابراین مطابق این تقسیم‌بندی، علت محال بودن جرم بر دو دسته است: یا ناشی از فقدان برخی از عناصر متشکله جرم است که قانون آنها را برای تحقق و کامل شدن جرم لازم دانسته است، یا ناشی از اوضاع و احوالی است خارج از اراده مرتکب که جنبه مادی دارند، که دسته اول را محال حکمی و دسته دوم را محال موضوعی گویند.

در خصوص محال موضوعی باید گفت که این مفهوم لزوماً به معنای فقدان موضوع جرم نیست بلکه منظور، "مداخله یک سری از عوامل مادی مستقل از اراده فاعل است که سبب شده جرم مورد نظر پدید نیاید"^{۶۲} و به همین دلیل اغلب به محال مادی یا واقعی شهرت دارد.^{۶۳} با وجود شباهت میان جرم وهمی و محال موضوعی در غیرممکن بودن جرم، میان این دو مفهوم تفاوت روشنی وجود دارد زیرا، برخلاف جرم وهمی، که بر اساس شرایط پیش گفته در واقع اصلاً جرمی وجود ندارد، در محال موضوعی از نظر قانونی جرم قابل تعریف می‌باشد اما نتیجه مورد انتظار تحقق نیافته است.^{۶۴} دست بردن در جیب خالی دیگری برای سرقت که معمولاً بارزترین مصداقی است که برای تبیین محال

۶۱. رنه، گارو؛ مطالعات نظری و عملی در حقوق جزا، ترجمه و تطبیق سیدضیاءالدین نقابت، جلد دوم، تهران، انتشارات ابن سینا، بی تا، ص ۴۳۵.

۶۲. حسن، فرهودی نیا؛ همان، ص ۱۴۳.

63. Scheb, John. M; Criminal Law; second Edition, New York: Wadsworth publishing company, 1999, p.83.

۶۴. رضا، نوربها؛ زمینه حقوق جزای عمومی، چاپ هفدهم، تهران: گنج دانش، ۱۳۸۷، ص ۲۴۳.

موضوعی مذکور می‌گردد^{۶۵} می‌تواند به‌خوبی تفاوت محال موضوعی و جرم وهمی را نشان دهد زیرا، هدف مرتکب در این عمل سرقت بوده است که صرفاً به‌علت اوضاع و احوال مادی خارج از اراده او (خالی بودن جیب) نتیجه مجرمانه تحقق نیافته است حال آنکه در جرم وهمی اساساً نتیجه مقصود مجرمانه نیست.

۲.۲. مقایسه جرم وهمی با محال حکمی

پس از مشخص شدن تفاوت جرم وهمی با محال موضوعی یا مادی، مسئله مهم‌تر تمیز جرم وهمی از محال حکمی یا قانونی است زیرا، همچنانکه در ادامه می‌آید عملاً مشاهده می‌شود که میان این دو مفهوم متفاوت خلط می‌شود. براساس آنچه که از "گارو" ذکر کردیم، زمانی محال حکمی یا قانونی محقق می‌شود که برخی از عناصر قانونی لازم برای تشکیل جرم مفقود باشد و لذا با فقدان عناصری که از نظر قانون‌گذار برای تحقق جرم لازم بوده، جرم از نظر قانونی محال می‌شود. برای مثال هنگامی که کسی مال خود را به تصور سرقت مال دیگری می‌رباید محال قانونی رخ داده است^{۶۷} زیرا، تعلق مال به دیگری یکی از شرایط قانونی لازمه برای وقوع سرقت است و با فقدان آن، سرقت قانوناً محال است. نکته بسیار مهمی که در خصوص جرم محال حکمی یا قانونی باید مورد توجه قرار گیرد که البته در تمیز آن از جرم وهمی فوق‌العاده با اهمیت بوده و مانع از اختلاط مفهومی این دو می‌شود، این است که برخلاف ظاهر تفسیر برخی حقوق‌دانان^{۶۸}، نمی‌توان

65. Heaton Russell L.L.B., op.cit, 2004, p. 413.

66. Clarkson, C.M.V. and Keating, H.M., op.cit, 1990, p. 110.

67. Hart, H. I. A. The House of Lords on attempting the Impossible; in: Crime, Proof and Punishment; Essays in Memory of Sir Rupert Cross, London: Butterworths, 1981, p. 16.

۶۸. رضا، نوربها؛ همان، ص ۲۴۲

گفت که جرم محال حکمی به علت "فقدان عنصر قانونی" به وجود می‌آید چه، در این صورت محال حکمی وضعیت‌هایی را شامل می‌شود که مرتکب قصد انجام عملی را نموده که در واقع جرم انگاری نشده است یا به عبارت دیگر مقصود مجرمانه فاعل به علت غیرمجرمانه بودن محقق نمی‌شود و این در واقع امر همان جرم وهمی است که پیش از این تبیین نمودیم. چنین برداشتی از محال قانونی باعث شده که برخی از نویسندگان میان این دو مفهوم مختلف تفاوتی قائل نشوند؛ برای مثال "جانانان هرینگ" پس از آنکه جرم وهمی را در سیستم کامن لا از عنوان شروع به جرم متمایز می‌سازد^{۶۹}، سپس در ادامه چنین می‌افزاید: "اصل مذکور به مسئله محال قانونی اشاره دارد، زیرا، اشتباه در یکی از قوانین جزایی است..."^{۷۰}. حال آنکه ایشان با اعتقاد به تمایز شروع به جرم و جرم وهمی عملاً محملی برای چنین ادعایی باقی نگذاشته‌اند. در نقطه مقابل، با بیاناتی قاطع و مستدل از حقوق‌دانان مطرحی مواجه می‌شویم که جرم وهمی را از محال قانونی متمایز دانسته‌اند. در این خصوص این حقوق‌دانان با تأکید بر تفاوت میان جرم وهمی و انواع جرم محال، به روشنی اظهار می‌دارند که باید زمانی را که نتایج مقصود مرتکب به هیچ وجه عنوان مجرمانه ندارند از جرم محال تفکیک نمود^{۷۱}. جالب اینجا است که ایشان برای تبیین بهتر این دو مفهوم در ادامه تأکید می‌کنند که تفاوت این دو در این است که غیرممکن بودن جرم وهمی برخلاف جرم محال، ناشی از غیرمجرمانه بودن نتایج مقصود فاعل است^{۷۲}.

همچنانکه گفتیم علت بروز این اختلاط مفهومی تفسیر نادرست از ماهیت محال

۶۹. باتوجه به این نکته که جرم محال در این نظام حقوقی گونه‌ای از شروع به جرم فرض می‌شود.

70. Herring, Jonathan, op.cit, 2002, p.459.

71. Ibid, p. 460.

72. Smith, Sir John & Hogan, Brain; Criminal Law; Eighth Edition, London: Butterworths, 1996, p.328.

73. Ibid, p. 329.

قانونی و تصور فقدان عنصر قانونی در آن است حال آنکه در محال قانونی، عنصر قانونی جرم به معنای ممنوعیت کیفری قانون‌گذار برای نتیجه مقصود فاعل، همچنان وجود دارد و تنها به خاطر اینکه این مقاصد مجرمانه از لحاظ قانونی امکان وقوع ندارند محقق نمی‌شوند^{۷۴} و یا به عبارت بهتر به دلیل اینکه یکی از "شرایط قانونی" جرم فراهم نیست، جرم غیرممکن می‌شود^{۷۵} و نه اینکه "عنصر قانونی" موجود نباشد. در غیر این صورت باید گفت که مثال‌های اصلی که برای تبیین جرم محال قانونی آورده‌اند نادرست است زیرا، در مثال تیراندازی به قصد قتل یک جسد و یا سقط یک جنین مرده^{۷۶} به عنوان مثال‌های بارز و مبین وضعیت محال قانونی، عنصر قانونی قتل و یا سقط جنین وجود دارد و فقط به خاطر فقدان شرط قانونی زنده بودن انسان و جنین است که هر دوی این جرائم، محال قانونی می‌باشند. بنابراین باید گفت که در محال قانونی یکی از شرایط و اوضاع و احوال لازمه از لحاظ قانونی برای تحقق جرم، که در واقع جزئی از "عنصر مادی" جرم است مفقود می‌باشد و نه اینکه عنصر قانونی وجود نداشته باشد. در همین راستا است که در پیش‌نویس تهیه شده قانون جزا توسط کمیسیون حقوقی انگلستان، جرم محال مخصوص وضعیتی دانسته شده که جرم "در آن وضعیت و شرایط و اوضاع و احوال" که مرتکب به آن اعتقاد داشته و یا به تحقق آن امیدوار بوده، قابل تحقق باشد^{۷۷} و این نکته مسلماً مفهومی غیر از جرم وهمی را می‌رساند زیرا، جرم وهمی در هیچ شرایطی قابل تحقق نیست.

74. Fletcher, George, op.cit, p. 182.

۷۵. عباس، زراعت؛ حقوق جزای عمومی، جلد اول، چاپ سوم، تهران، انتشارات ققنوس، ۱۳۸۶، ص ۱۷۷

۷۶. مرتضی، محسنی؛ دوره حقوق جزای عمومی، جلد دوم، چاپ دوم، تهران، گنج دانش، ۱۳۸۲، ص ۱۹۶

77. Jones, cross & card, Richard; Introduction to Criminal Law; 11Th, WD, London: Butterworths, 1988, p.561.

۳. تشخیص جرم وهمی از اشتباه

اشتباه در لغت به معنای چیزی یا کسی را به جای چیزی یا کسی گرفتن است و در اصطلاح نیز عبارت است از تصور خلاف انسان از واقع، چندان که امر موهومی را موجود یا موجودی را موهوم بپندارد^{۷۸} و دقیقاً به همین دلیل بیم آن می‌رود تا مفهوماً با جرم موهوم یا وهمی مشتبه گردد. از این رو، برای تشخیص هر چه بهتر جرم وهمی، این عنوان را با هر کدام از مصادیق اشتباه به صورت جداگانه مقایسه می‌کنیم.

۱-۳- مقایسه جرم وهمی با اشتباه موضوعی

اشتباه موضوعی یعنی اشتباه در عملی که انجام می‌پذیرد و موضوع آن، ممکن است ماهیت جرم را تغییر داده، آن را از جرم عمدی به جرم حاصله از بی احتیاطی و بی مبالانی تبدیل کند. در این نوع اشتباه، خطا و اشتباه در خود عملی که جنبه مجرمانه دارد صورت می‌گیرد و همان‌طور که اشاره شد ممکن است که ماهیت جرم را عوض کند و باعث تخفیف مجازات گردد^{۷۹}.

مطالعه اشتباه موضوعی از این حیث اهمیت دارد که در صورت تحقق اشتباه موضوعی ممکن است مسئولیت مرتکب نسبت به جرم ارتكابی زایل و یا تخفیف یابد که این امر بسته به این است که اشتباه موضوعی ممکن است در شخص مجنی علیه باشد یا در عوامل اصلی جرم و یا اینکه در نتایج حاصله از عمل ارتكابی تجلی یابد^{۸۰} در صورتی که اشتباه مربوط به واقعه‌ای باشد که علم به آن لازم است، اشتباه اساسی محسوب شده و

۷۸. محمدعلی، اردبیلی؛ همان، ص ۹۷.

۷۹. پرویز، صانعی؛ حقوق جزای عمومی، چاپ اول، تهران، طرح نو، ۱۳۸۲، ص ۵۴۰-۵۴۲.

۸۰. عبدالحسین، علی آبادی؛ حقوق جنایی، جلد اول (مقدمه، جرم، مسئولیت)، چاپ چهارم، تهران، فردوسی، ۱۳۸۵، ص ۶۷-۶۸.

مرتکب آن قابل تعقیب نیست مانند اینکه قاتل در زنده بودن مجنی علیه اشتباه کند.^{۸۱}

تفاوت جرم وهمی با اشتباه موضوعی در هر صورت مربوط به واقعهای مادی و در خصوص موضوع جرم است و اشتباهی در حکم قانون یا تفسیر آن صورت نگرفته است.^{۸۲}

حال آنکه جرم وهمی را حتی اگر به تعبیر بعض حقوق دانان، اشتباه در قوانین بدانیم^{۸۳، ۸۴}، باز هم هرگز در جرم وهمی اشتباه موضوعی صورت نگرفته است بلکه همچنانکه گفتیم، جرم وهمی اساساً و تنها به دلیل فقدان رکن قانونی محقق نشده و عملیات مادی و موضوعی بتمامه انجام گرفته و مرتکب در این راستا علاوه بر اینکه کم کاری نکرده، مشتبّه نیز نشده است. تفاوت اساسی دیگر اینکه، علت عدم مجازات مرتکب جرم وهمی دقیقاً به دلیل عدم تحقق جرم است حال آنکه کسی که با اشتباه اساسی در موضوع جرم از مجازات معاف می شود به خاطر عدم تحقق شرایط لازمه برای مسئولیت کیفری او است و به عبارتی، به علت فقدان عنصر روانی لازم برای مسئولیت کیفری است که از مجازات معاف می شود.^{۸۵، ۸۶} والا عملاً جرم تحقق یافته است و تردیدی در این خصوص وجود ندارد.

۲-۳- مقایسه جرم وهمی با اشتباه حکمی

برخلاف اشتباه موضوعی که مشتبّه شدن مرتکب در ماهیت مادی عمل مطرح است و

۸۱. عباس، زراعت؛ همان، ص ۱۹۰.

۸۲. مرتضی، محسنی؛ همان، ص ۲۳۲.

۸۳. در حالیکه این اشتباه، با اشتباه حکمی که در پی می آید کاملاً متفاوت است و به همین خاطر اساساً کاربرد کلمه اشتباه برای تعریف جرم وهمی، جهت جلوگیری از ایجاد توهم اشتراک معنوی جرم وهمی و اشتباه حکمی، نادرست است.

84. Herring, Jonathan, op.cit, 2002, p.459.

85. Barker, David & Padfield, Colin; Law Made Simple; tenth edition, London: Planta tree; 1998, p.321.

86. Smith, Sir John & Hogan, Brain, op.cit, 1996, p.86.

حال آنکه نسبت به حکم ممنوعه کیفری آگاه است، در اشتباه حکمی یا قانونی مرتکب نسبت به حکم کیفری دچار اشتباه می‌شود. اشتباه حکمی درجاتی دارد که گاهی ممکن است مربوط به قانون باشد و زمانی مربوط به تفسیر آن^{۸۷}. علی‌رغم اینکه هم جرم وهمی و هم اشتباه حکمی از حیث تصور نادرست از حکم واقعی مقنن، دارای شباهتی ظاهری می‌باشند ولی تفاوت‌هایی آشکار با یکدیگر دارند که تبیین آنها، امکان خلط این دو مفهوم را منتفی خواهد نمود.

اولین تفاوت میان جرم وهمی و اشتباه حکمی در این است که در اشتباه حکمی اصل بر بی تأثیر بودن آن در فقدان مسئولیت کیفری و نیز مدنی است^{۸۸}. حتی اگر این اشتباه ناشی از تفسیر قانون باشد بازهم علی‌الاصول چنین اشتباهی نباید موجب معافیت از مجازات و مسئولیت گردد زیرا، هدف قوانین کیفری حفظ نظم عمومی است و به همین دلیل جز در موارد منصوص، موضوع استثناء‌بردار نیست^{۸۹}،^{۹۰}. اصل بی تأثیری اشتباه یا جهل به قانون در مسئولیت کیفری مرتکب به دلیل وجود فرض قانونی آگاهی تمام افراد از قوانین است فارغ از اینکه آنها در اطلاع از قوانین تقصیری داشته یا نداشته باشند^{۹۱} حال آنکه بر اساس آنچه پیشتر گفته شد، در صورت ارتکاب جرم وهمی هیچ‌گونه مسئولیتی

۸۷. عبدالحسین، علی آبادی؛ حقوق جنایی، جلد اول (مقدمه، جرم، مسئولیت)، چاپ چهارم، تهران، فردوسی، ۱۳۸۵، ص ۶۹.

۸۸. پرویز، صانعی؛ همان، ص ۵۴۰.

۸۹. محمدجعفر، حبیب زاده؛ حسین، فخرناب؛ "مقایسه عوامل موجهه جرم و عوامل رافع مسئولیت کیفری"، فصلنامه مدرس علوم انسانی، دوره ۹، ش ۳، ص ۵۷-۳۷، ۱۳۸۴، ص ۴۶.

۹۰. مرتضی، محسنی؛ همان، ص ۲۳۰.

91. Mittal, D. P; Law Dictionary; New Delhi: Taxmann, Publications (P.) Ltd, 2003,p.272.

متوجه مرتکب نخواهد بود و این با منطق حقوق کیفری و اصول حاکم بر سیاست جنایی صحیح منطبق است. دومین تفاوت، از فرض عدم مسئولیت کیفری برای اشتباه حکمی ناشی می‌شود یعنی در صورتی که اشتباه حکمی برخلاف اصل فوق‌الذکر استثنائاً موجب عدم مسئولیت کیفری شود باید دانست در این صورت چه تفاوتی با جرم وهمی دارد. با اینکه اساساً در اثبات عنصر روانی متهم به علم یا جهل او نسبت به مقرر قانونی توجهی نمی‌شود^{۹۲} فلذا همچنانکه مذکور افتاد جهل به قانون دفاع محسوب نمی‌گردد^{۹۳}، ولی با این حال "اگر حصول علم به قانون ناممکن یا فهم درست آن از قدرت انسان خارج باشد، پذیرفتن ادعای جهل به قانون ظالمانه خواهد بود مانند کسی که در جایی دور افتاده و یا در منطقه‌ای که به اشغال نظامی درآمده است زندگی می‌کند و نمی‌تواند به هیچ وجه از احکام و مقررات قانونی اطلاع حاصل کند"^{۹۴}. این دیدگاه در برخی از پرونده‌های قدیمی‌تر انگلستان نیز دیده می‌شود که بر این اساس اطلاق فرض عدم استماع ادعای جهل قانونی یا اشتباه حکمی نادرست تلقی شده است^{۹۵}. حال در صورت پذیرش عدم مسئولیت کیفری برای مشتبّه در حکم قانون، باید توجه داشت که علت عدم مجازات چنین شخصی به‌خاطر همین عدم مسئولیت کیفری او است درحالی‌که در خصوص مرتکب جرم وهمی، فقدان مجازات به دلیل عدم تحقق جرم است و این همان تفاوتی است که میان اشتباه موضوعی و جرم وهمی وجود داشت. با اندکی دقت می‌توان از شباهت سطحی میان جرم وهمی و

92. Smith, Sir John & Hogan, Brain, op.cit, 1996,p.83.

93. Mittal, D. P, op.cit, 2003,p.272.

۹۴. محمدعلی، اردبیلی؛ همان، ص ۹۹.

95. Mittal, D. P, op.cit, 2003,p.273.

اشتباه حکمی گذشته و به مهم‌ترین و اصولی‌ترین تفاوت آنها پی برد و آن تفاوت؛ فهمیدن این نکته ظریف است که جرم وهمی و اشتباه حکمی دقیقاً در نقطه مقابل هم می‌باشند. بر این اساس که بر خلاف اشتباه حکمی که انجام عمل ممنوع به "تصور فقدان" حکم کیفری است، مرتکب در جرم وهمی به "توهم وجود" حکم کیفری، مرتکب رفتاری مباح می‌گردد.

نتیجه‌گیری

جرم وهمی در ادبیات حقوق کیفری ایران مفهومی مغفول است. شاید این عدم توجه ناشی از این باشد که؛ با تصور جرم وهمی معمولاً مثال‌هایی به ذهن خطور می‌کند که به هیچ وجه قابلیت جرم انگاری ندارند و چه بسا که بتوان همین مثال‌ها را در قالب مفاهیمی دیگر بررسی نمود. با این حال بی توجهی به جرم وهمی سبب شده است که بسیاری از مفاهیم جرم وهمی با مفاهیم کاملاً متمایز خلط شده و وقایعی مجرمانه یا حالت‌هایی خطرناک با قابلیت جرم انگاری، به عنوان جرم وهمی از نظر مقنن دور بمانند و یا در مقابل، اعمالی که کاملاً منطبق بر جرم وهمی‌اند با عناوین دیگر مشته گردیده و در معرض واکنش کیفری قرار گیرند. ضرورت اجتناب از همین اشکالات سبب شده تا در نظام حقوقی کاملاً جرم وهمی بعضاً مورد توجه و بررسی قرار گیرد هرچند که این امر ضمن تحلیل جرم محال انجام پذیرفته و نتوانسته است منجر به شناسایی جداگانه و دقیق جرم وهمی و تمایز آن از سایر مفاهیم مشابه گردد. جرم وهمی در واقع ارتکاب اعمالی مباح و غیرمجرمانه به توهم مجرمانه بودن و به قصد نقض قوانین کیفری است، که با دقت در این تعریف می‌توان آن را از اعمال و مفاهیم نزدیک و مشابه‌ای که معمولاً - بالاخص در مثال‌ها و مصادیق - خلط می‌گردد، تمیز داد. بر این اساس از یک طرف، برای شناسایی دقیق ماهیت جرم وهمی باید گفت به هیچ وجه نمی‌توان واکنشی کیفری و حتی تدابیری تأمینی و تربیتی نسبت به آن اعمال نمود زیرا، عملاً هیچ جرمی صورت نگرفته است تا واکنش کیفری و یا تدابیر تأمینی و تربیتی را موجب شود (با توجه به اینکه در نظام حقوقی ایران، اعمال اقدام تأمینی و تربیتی نیز فرع بر تحقق جرم است) و از طرف دیگر، داشتن قصد ارتکاب جرم با وجود غیرمجرمانه بودن نتایج مقصود فاعل، سبب تمایز این مفهوم از وضعیت‌های مشابه گردیده است زیرا، در تقابل جرم وهمی با هر یک از مفاهیم نزدیک که معمولاً مشته می‌گردند (تجری، جرم محال و اشتباه) باید گفت که؛ اولاً داشتن قصد ارتکاب جرم در مرتکب جرم وهمی موجب تفکیک این رفتارها از برخی وضعیت‌ها مانند

اشباه گردیده و عملاً مبنای عدم مجازات را نیز متمایز می‌سازد و ثانیاً غیر مجرمانه بودن مقصود فاعل در واقع امر، سبب شده تا جرم وهمی از دیگر مفاهیم فقهی (تجری) و حقوقی (جرم محال) نیز تفکیک گردد، زیرا، علت عدم تحقق جرم (یا عمل ممنوع شرعی) در مفاهیم اخیر، برخلاف جرم وهمی، به امری غیر از مباح بودن مقصود فاعل معطوف است.

منابع

الف) فارسی

۱. اردبیلی، محمد علی؛ حقوق جزای عمومی، جلد دوم، چاپ ششم، تهران، میزان، ۱۳۸۲.
۲. استفانی، گاستون و لواسور، ژرژ و بولوکن، برنارد؛ حقوق جزای عمومی، ترجمه حسن دادبان، چاپ اول، تهران، انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی، ۱۳۷۷.
۳. افراسیابی، محمد اسماعیل؛ حقوق جزای عمومی، جلد دوم (جرم و مجازات)، چاپ اول، تهران، فردوسی، ۱۳۷۷.
۴. باقری، صادق؛ قواعد فقه جزایی (بررسی تطبیقی قاعده تجری و جرم عقیم و محال)، چاپ اول، مشهد، انتشارات دانشگاه علوم اسلامی رضوی، ۱۳۸۳.
۵. باهری، محمد؛ تقریرات حقوق جزای عمومی، چاپ اول، تهران، انتشارات رهام، ۱۳۸۱.
۶. جعفری لنگرودی، محمدجعفر؛ ترمینولوژی حقوق، چاپ هفدهم، تهران، گنج دانش، ۱۳۸۶.
۷. حبیب زاده، محمدجعفر و فخرناب، حسین؛ "مقایسه عوامل موجهه جرم و عوامل رافع مسئولیت کیفری"، فصلنامه مدرس علوم انسانی، دوره ۹، ش ۳، صص ۵۷-۳۷، ۱۳۸۴.
۸. حسینی، سید محمد؛ سیاست جنایی، چاپ اول، تهران، سمت، ۱۳۷۳.
۹. رهدارپور، حامد؛ بازاندیشی در جرم محال، پایان نامه کارشناسی ارشد حقوق جزا و جرم شناسی، دانشگاه تهران، پردیس قم، ۱۳۹۰.
۱۰. رهدارپور، حامد و چنگایی، فرشاد؛ "بررسی شروع به جرم، جرم عقیم و جرم محال در لایحه مجازات اسلامی با نگاهی به سیر قانون گذاری"، پژوهش نامه حقوقی دانشگاه گیلان، سال دوم، ش اول، صص ۷۴-۵۹، بهار ۱۳۹۰.

۱۱. زراعت، عباس؛ حقوق جزای عمومی، جلد اول، چاپ سوم، تهران، انتشارات ققنوس، ۱۳۸۶.
۱۲. صانعی، پرویز؛ حقوق جزای عمومی، چاپ اول، تهران، طرح نو، ۱۳۸۲.
۱۳. علی آبادی، عبدالحسین؛ حقوق جنایی، جلد اول (مقدمه، جرم، مسئولیت)، چاپ چهارم، تهران، فردوسی، ۱۳۸۵.
۱۴. عمید، حسن؛ فرهنگ فارسی عمید، چاپ هجدهم، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۲.
۱۵. فرهودی نیا، حسن؛ جرائم ناقص (بررسی تطبیقی)، چاپ اول، تبریز، انتشارات فروزش، ۱۳۸۱.
۱۶. قبله‌ای خوئی، خلیل؛ علم اصول در فقه و قوانین موضوعه، چاپ پنجم، تهران، سمت، ۱۳۸۷.
۱۷. قیاسی، جلال الدین و ساریخانی، عادل و خسروشاهی، قدرت الله؛ مطالعه تطبیقی حقوق جزای عمومی (اسلام و حقوق موضوعه)، جلد دوم (ارکان جرم)، چاپ اول، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۸.
۱۸. کی نیا، مهدی؛ مبانی جرم شناسی، جلد اول، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۳.
۱۹. گارو، رنه؛ مطالعات نظری و عملی در حقوق جزا، ترجمه و تطبیق سیدضیاءالدین نقابت، جلد دوم، تهران، انتشارات ابن سینا، بی تا.
۲۰. گلدوزیان، ایرج؛ محشای قانون مجازات اسلامی، چاپ ششم، تهران، مجد، ۱۳۸۴.
۲۱. محسنی، مرتضی؛ دوره حقوق جزای عمومی، جلد دوم، چاپ دوم، تهران، گنج دانش، ۱۳۸۲.
۲۲. معتمد، محمدعلی؛ حقوق جزای عمومی، جلد اول، چاپ اول، تهران، انتشارات دانشگاه ملی، ۱۳۵۱.
۲۳. ملک اسمعیلی، عزیزا...؛ حقوق جزای عمومی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران،

۲۵۳۶.

۲۴. نوربها، رضا؛ زمینه حقوق جزای عمومی، چاپ هفدهم، تهران، گنج دانش، ۱۳۸۷.

ب) عربی

۱. آخوند خراسانی، شیخ محمد کاظم؛ کفایه الاصول، تحقیق و تعلیق: شیخ عباس زارعی سبزواری، الجزء الثاني، الطبعة الثانية، قم، مؤسسة النشر الإسلامي، ۱۴۲۷.
۲. أنصاری، شیخ مرتضی؛ فرائد الاصول، الجزء الاول، بیروت، منشورات مؤسسه الاعلی المطبوعات، ۱۹۹۱م، ۱۴۱۱ هـ.
۳. خویی، سید ابوالقاسم؛ محاضرات فی اصول الفقه، تقرير محمد اسحاق فیاض الجزء الثاني، قم: دارالهادی المطبوعات، ۱۴۱۰ هـ.
۴. صدر، محمد باقر؛ دروس فی علم الاصول، الجزء الثاني، قم، مؤسسه مجمع الفكر الاسلامی، ۱۹۹۲م، ۱۴۱۲ هـ.
۵. عوده، عبدالقادر؛ التشريع الجنائي الاسلامی (مقارناً بالقانون الوضعی)، الجزء الاول، الطبعة الثانية عشر، بیروت، مؤسسه الرساله، ۱۹۹۳م، ۱۴۱۳ هـ.
۶. مشکینی، میرزا علی؛ اصطلاحات الاصول و معظم ابحاثها، الطبعة السادسة، قم، نشر الهادی، ۱۴۱۶.

ج) لاتین

1. Ashworth, Andrew; Principles of Criminal Law; New York: Oxford university press, 1991.
2. Ashworth, Andrew; Defining Criminal Offences without Harm; in: Essays in honour of J. C. Smith, London: Butterworths, 1987.
3. Bell, John & Boyron, Sophie & Whittaker, Simon; Principles of French law; New

York: Oxford University press, 1998.

4. Barker, David & Padfield, Colin; Law Made Simple; tenth edition, London: Planta tree; 1998.
5. Chawla, Moinca; Criminal Attempt and Punishment; New Delhi: Deep and Deep publications PVT.LTD, 2006.
6. Chiao, Vincent; Intention and Attempt; Cambridge, Harvard law school, in: crim law and philos (2010) 4, pp.37-55. 2009.
7. Clarkson, C.M.V. and Keating, H .M. Criminal Law: text and material; Second Edition, London: sweet &Maxwell, 1990.
8. Clarkson, C.M.V. Attempt: The Conduct Requirement; in: Oxford journal of Legal studies, vol.29, No.1, pp.25-41, 2009.
9. Elliott, Catherine & Quinn, Frances; Criminal Law; sixth Edition, Harlow Edinburg Gate: Longman, 2006.
10. Fletcher, George, P. Basic Concepts of Criminal Law; New York: Oxford, 1998.
11. Franck, Pinard & Pagani, Linda; Clinical Assessment of Dang a rousness; Published by the press syndicate of the University of Cambridge, U: K. 2001.
12. Gardner, Thomas .J. & Anderson, Terry .M. Criminal Law; Ninth edition, Belmont: Thomson, 2006.
13. Glazebrook, P. R. Black Stone's, Statutes on Criminal Law; 6th Edition, London: Black Stone Press Limited, 1996.
14. Hart, H. I. A. The House of Lords on attempting the Impossible; in: Crime, Proof and Punishment; Essays in Memory of Sir Rupert Cross, London: Butterworths, 1981.

15. Heaton Russell L.L.B; Criminal Law; New York: Oxford university press, 2004.
16. Herring, Jonathan; Criminal Law; third edition, London: Palgrave, 2002.
17. Jones, cross & card, Richard; Introduction to Criminal Law; 11 Th, WD, London: Butterworths, 1988.
18. Lafave, Wayne & Scott, Austin .W, JR; Substantive Criminal Law; sr, Paul, 1986.
19. Mittal, D. P; Law Dictionary; New Delhi: Taxmann, Publications(P.) Ltd, 2003.
20. Scheb, John. M; Criminal Law; second Edition, New York: Wadsworth publishing company, 1999.
21. Schubert, Frank; Criminal Law; the basics, Los Angeles: Roxbury publishing company, 2004.
22. Simester, A. P; Sullivan, G. R; On The Nature and Rationale of Property Offences; in: Defining Crimes, Essays on the Special Part of the Criminal Law, New York: Oxford University Press, 2005.
23. Smith, Sir John & Hogan, Brain; Criminal Law; Eighth Edition, London: Butterworths, 1996.
24. Turner, J.W.C; The Modern Approach to Criminal Law; London: university of Cambridge, 1948.
25. Western, P; Impossible Attempt: A Speculative Thesis; in: Ohio State Criminal Law Journal, V. 5, pp.523-565, 2008.
26. Wilson, William; Criminal law: Doctrine and theory; London: Longman, 1998.
27. Yaffe, Gideon; Attempts; In The Philosophy of Action and the Criminal Law, New York: Oxford University Press, 2010.